॥ श्री ॥

आप्तमीमांसा

आ. समन्तभद्र · संस्कृतम् · ११५ पद्य · ~१७ मिनट

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥

अध्यात्मं बहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः ।

दिव्यः सत्यो दिवौकस्स्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥२॥

तीर्थकृत्समयानां च परस्परविरोधतः ।

सर्वेषामाप्तता नास्ति कश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥३॥

दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात् ।

क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥४॥

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।

अनुमेयत्वतो ऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥५॥

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधवाक् ।

अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥६॥

त्वन्मतामृतबाह्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् ।

आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥७॥

कुशलाकुशलं कर्म परलोकश्च न क्वचित् ।
एकान्तग्रहरक्तेषु नाथ स्वपरवैरिषु ॥८॥

भावैकान्ते पदार्थानामभावानामपह्नवात् ।
सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥९॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात्प्रागभावस्य निह्नवे ।
प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवे ऽनन्ततां व्रजेत् ॥१०॥

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे ।
अन्यत्र समवायेन व्यपदिश्येत सर्वथा ॥११॥

अभावैकान्तपक्षे ऽपि भावापह्नववादिनाम् ।
बोधवाक्यं प्रमाणं न केन साधनदूषणम् ॥१२॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥१३॥

कथंचित्ते सदेवेष्टं कथञ्चिदसदेव तत् ।
तथोभयमवाच्यं च नययोगान्न सर्वथा ॥१४॥

सदेव सर्वं को नेच्छेत्स्वरूपादिचतुष्टयात् ।
असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥१५॥

क्रमार्पितद्वयाद् द्वैतं सहावाच्यमशक्तितः ।
अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भङ्गाः स्वहेतुतः ॥१६॥

अस्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥१७॥

नास्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथा ऽभेदविवक्षया ॥१८॥

विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः शब्दगोचरः ।

साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुश्चाप्यपेक्षया ॥१९॥

शेषभङ्गाश्च नेतव्या यथोक्तनययोगतः ।

न च कश्चिद्विरोधो ऽस्ति मुनीन्द्र तव शासने ॥२०॥

एवं विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितमर्थकृत् ।

नेति चेन्न यथाकार्यं बहिरन्तरुपाधिभिः ॥२१॥

धर्मे धर्मे ऽन्य एवार्थो धर्मिणो ऽनन्तधर्मणः ।

अङ्गित्वे ऽन्यतमान्तस्य शेषान्तानां तदङ्गता ॥२२॥

एकानेकविकल्पादावुत्तरत्रापि योजयेत् ।

प्रक्रियां भङ्गिनीमेनां नयैर्नयविशारदः ॥२३॥

अद्वैताकान्तपक्षे ऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते ।

कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते ॥२४॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् ।

विद्याविद्याद्वयं न स्याद्बन्धमोक्षद्वयं तथा ॥२५॥

हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद् द्वैतं स्याद्धेतुसाध्ययोः ।

हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं वाङ्मात्रतो न किम् ॥२६॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना ।

संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित् ॥२७॥

पृथक्त्वैकान्तपक्षे ऽपि पृथक्त्वादपृथक्कृतौ ।

पृथक्त्वे न पृथक्त्वं स्यादनेकस्थो ह्यसौ गुणः ॥२८॥

सन्तानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरङ्कुशः ।

प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्नवे ॥२९॥

सदात्मना च भिन्नं चेज्ज्ञानं ज्ञेयाद् द्विधा ऽप्यसत् ।

ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरन्तश्च ते द्विषाम् ॥३०॥

सामान्यार्था गिरो ऽन्येषां विशेषो नाभिलप्यते ।

सामान्याभावतस्तेषां मृषैव सकला गिरः ॥३१॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥३२॥

अनपेक्षे पृथक्त्वैक्यं ह्यवस्तु द्वयहेतुतः ।

तदेवैक्यं पृथक्त्वं च स्वभेदैः साधनं यथा ॥३३॥

सत्सामान्यात्तु सर्वैक्यं पृथग्द्रव्यादिभेदतः ।

भेदाभेदविवक्षायामसाधारणहेतुवत् ॥३४॥

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्ये ऽनन्तधर्मिणि ।
सतो विशेषणस्यात्र नासतस्तैस्तदर्थिभिः ॥३५॥

प्रमाणगोचरौ सन्तौ भेदाभेदौ न संवृती ।
तावेकत्राविरुद्धौ ते गुणमुख्यविवक्षया ॥३६॥

नित्यत्वैकान्तपक्षे ऽपि विक्रिया नोपपद्यते ।
प्रागेव कारकाभावः क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् ॥३७॥

प्रमाणकारकैर्व्यक्तं व्यक्तं चेदिन्द्रियार्थवत् ।
ते च नित्यं विकार्यं किं साधोस्ते शासनाद्बहिः ॥३८॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं पुंवन्नोत्पत्तुमर्हति ।
परिणामप्रक्लृप्तिश्च नित्यत्वैकान्तबाधिनी ॥३९॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात्प्रेत्यभावः फलं कुतः ।
बन्धमोक्षौ च तेषां न येषां त्वं नासि नायकः ॥४०॥

क्षणिकैकान्तपक्षे ऽपि प्रेत्यभावाद्यसम्भवः ।
प्रत्यभिज्ञाद्यभावान्न कार्यारम्भः कुतः फलम् ॥४१॥

यद्यसत्सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खपुष्पवत् ।
मोपादाननियामो भून्माश्वासः कार्यजन्मनि ॥४२॥

न हेतुफलभावादिरन्यभावादनन्वयात् ।
सन्तानान्तरवन्नैकः सन्तानस्तद्वतः पृथक् ॥४३॥

अन्येष्वनन्यशब्दो ऽयं संवृतिर्न मृषा कथम् ।

मुख्यार्थः संवृतिर्नास्ति विना मुख्यान्न संवृतिः ॥४४॥

चतुष्कोटेर्विकल्पस्य सर्वान्तेषूक्त्ययोगतः ।

तत्त्वान्यत्वमवाच्यं च तयोः सन्तानतद्वतोः ॥४५॥

अवक्तव्यचतुष्कोटिविकल्पो ऽपि न कथ्यताम् ।

असर्वान्तमवस्तु स्यादविशेष्यविशेषणम् ॥४६॥

द्रव्याद्यन्तरभावेन निषेधः संज्ञिनः सतः ।

असद्भेदो न भावस्तु स्थानं विधिनिषेधयोः ॥४७॥

अवस्त्वनभिलाप्यं स्यात्सर्वान्तैः परिवर्जितम् ।

वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥४८॥

सर्वान्ताश्चेदवक्तव्यास्तेषां किं वचनं पुनः ।

संवृत्तिश्चेन्मृषैवैषा परमार्थविपर्ययात् ॥४९॥

अशक्यत्वादवाच्यं किमभावात्किमबोधतः ।

आद्यतोक्तिद्वयं न स्यात्किं व्याजेनोच्यतां स्फुटम् ॥५०॥

हिनस्त्यनभिसंधातृ न हिनस्त्यभिसन्धिमत् ।

बध्यते तद्द्वयापेतं चित्तं बद्धं न मुच्यते ॥५१॥

अहेतुकत्वानाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः ।

चित्तसन्ततिनाशश्च मोक्षो नाष्टाङ्गहेतुकः ॥५२॥

विरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागमः ।
आश्रयिभ्यामनन्यो ऽसावविशेषादयुक्तवत् ॥५३॥

स्कन्धाः सन्ततयश्चैव संवृतित्वादसंस्कृताः ।
स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः खरविषाणवत् ॥५४॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥५५॥

नित्यं तत्प्रत्यभिज्ञानान्नाकस्मात्तदविच्छिदा ।
क्षणिकं कालभेदात्ते बुद्ध्यसञ्चरदोषतः ॥५६॥

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।
व्येत्युदेति विशेषात्ते सहैकत्रोदयादि सत् ॥५७॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतुर्नियमाल्लक्षणात्पृथक् ।
न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः खपुष्पवत् ॥५८॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।
शोकप्रमोहमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥५९॥

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयो ऽत्ति दधिव्रतः ।
अगोरसव्रतो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥६०॥

कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यतापि च ।
सामान्यतद्वदन्यत्वं चैकान्तेन यदीष्यते ॥६१॥

एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्बहूनि वा ।
भागित्वाद्वास्य नैकत्वं दोषो वृत्तेरनार्हते ॥६२॥

देशकालविशेषे ऽपि स्याद्वृत्तिर्युतसिद्धिवत् ।
समानदेशता न स्यान्मूर्तकारणकार्ययोः ॥६३॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातन्त्र्यं समवायिनाम् ।
इत्ययुक्तः स सम्बन्धो न युक्तः समवायिभिः ॥६४॥

सामान्यं समवायश्चाप्येकैकत्र समाप्तितः ।
अन्तरेणाश्रयं न स्यान्नाशोत्पादिषु को विधिः ॥६५॥

सर्वथानभिसम्बन्धः सामान्यसमवाययोः ।
ताभ्यामर्थो न सम्बद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पवत् ॥६६॥

अनन्यतैकान्ते ऽणूनां संघाते ऽपि विभागवत् ।
असंहतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं भ्रान्तिरेव सा ॥६७॥

कार्यभ्रान्तेरणुभ्रान्तिः कार्यलिङ्गं हि कारणम् ।
उभयाभावतस्तत्स्थं गुणजातीतरच्च न ॥६८॥

एकत्वे ऽन्यतराभावः शेषाभावो ऽविनाभुवः ।
द्वित्वसङ्ख्याविरोधश्च संवृतिश्चेन्मृषैव सा ॥६९॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥७०॥

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥७१॥

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः ।

प्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥७२॥

यद्यापेक्षिकसिद्धिः स्यान्न द्वयं व्यवतिष्ठते ।

अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥७३॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥७४॥

धर्मधर्म्यविनाभावः सिध्यत्यन्योन्यवीक्षया ।

न स्वरूपं स्वतो ह्येतत्कारकज्ञापकाङ्गवत् ॥७५॥

सिद्धं चेद्धेतुतः सर्वं न प्रत्यक्षादितो गतिः ।

सिद्धं चेदागमात्सर्वं विरुद्धार्थमतान्यपि ॥७६॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥७७॥

वक्तर्यनाप्ते यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितम् ।

आप्ते वक्तरि तद्वाक्यात्साध्यमागमसाधितम् ॥७८॥

अन्तरङ्गार्थतैकान्ते बुद्धिवाक्यं मृषाखिलम् ।

प्रमाणाभासमेवातस्तत्प्रमाणादृते कथम् ॥७९॥

साध्यसाधनविज्ञप्तेर्यदि विज्ञप्तिमात्रता ।
न साध्यं न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥८०॥

बहिरङ्गार्थतैकान्ते प्रमाणाभासनिह्नवात् ।
सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्याद्विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ॥८१॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥८२॥

भावप्रमेयापेक्षायां प्रमाणाभासनिह्नवः ।
बहिःप्रमेयापेक्षायां प्रमाणं तन्निभं च ते ॥८३॥

जीवशब्दः सबाह्यार्थः संज्ञात्वाद्धेतुशब्दवत् ।
मायादिभ्रान्तिसंज्ञाश्च मायाद्यैः स्वैः प्रमोक्तिवत् ॥८४॥

बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिस्रो बुद्ध्यादिवाचिकाः ।
तुल्या बुद्ध्यादिबोधाश्च त्रयस्तत्प्रतिबिम्बिकाः ॥८५॥

वक्तृश्रोतृप्रमातॄणां वाक्यबोधप्रमाः पृथक् ।
भ्रान्तावेव प्रमाभ्रान्तौ बाह्यार्थौ तादृशेतरौ ॥८६॥

बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं बाह्यार्थे सति नासति ।
सत्यानृतव्यवस्थैवं युज्यते ऽर्थाप्त्यनाप्तिषु ॥८७॥

दैवादेवार्थसिद्धिश्चेद्दैवं पौरुषतः कथम् ।
दैवतश्चेदनिर्मोक्षः पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥८८॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत्पौरुषं दैवतः कथम् ।
पौरुषाच्चेदमोघं स्यात्सर्वप्राणिषु पौरुषम् ॥८९॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥९०॥

अबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्टं स्वदैवतः ।
बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥९१॥

पापं ध्रुवं परे दुःखात्पुण्यं च सुखतो यदि ।
अचेतनाकषायौ च बध्येयातां निमित्ततः ॥९२॥

पुण्यं ध्रुवं स्वतो दुःखात्पापं च सुखतो यदि ।
वीतरागो मुनिर्विद्वांस्ताभ्यां युञ्ज्यान्निमित्ततः ॥९३॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥९४॥

विशुद्धिसंक्लेशाङ्गं चेत्स्वपरस्थं सुखासुखम् ।
पुण्यपापास्रवौ युक्तौ न चेद्व्यर्थस्तवार्हतः ॥९५॥

अज्ञानाच्चेद्ध्रुवो बन्धो ज्ञेयानन्त्यान्न केवली ।
ज्ञानस्तोकाद्विमोक्षश्चेदज्ञानाद् बहुतो ऽन्यथा ॥९६॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।
अवाच्यतैकान्ते ऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥९७॥

अज्ञानान्मोहतो बन्धो नाज्ञानाद्वीतमोहतः ।
ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्यादमोहान्मोहितो ऽन्यथा ॥९८॥

कामादिप्रभवश्चित्रः कर्मबन्धानुरूपतः ।
तच्च कर्म स्वहेतुभ्यो जीवास्ते शुद्ध्यशुद्धितः ॥९९॥

शुद्ध्यशुद्धी पुनः शक्ती ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ।
साद्यनादी तयोर्व्यक्ती स्वभावो ऽतर्कगोचरः ॥१००॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत् सर्वभासनम् ।
क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतम् ॥१०१॥

उपेक्षा फलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।
पूर्वं वाज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥१०२॥

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषकः ।
स्यान्निपातो ऽर्थयोगित्वात्तव केवलिनामपि ॥१०३॥

स्याद्वादः सर्वथैकान्तयोगात्किंवृत्तचिद्विधिः ।
सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः ॥१०४॥

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।
भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥१०५॥

सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्यादविरोधतः ।
स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यञ्जको नयः ॥१०६॥

नयोपनयैकान्तानां त्रिकालानां समुच्चयः ।

अविभ्राड् भावसम्बन्धो द्रव्यमेकमनेकधा ॥१०७॥

मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकान्ततास्ति नः ।

निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु ते ऽर्थकृत् ॥१०८॥

नियम्यते ऽर्थो वाक्येन विधिना वारणेन वा ।

तथान्यथा च सो ऽवश्यमविशेष्यत्वमन्यथा ॥१०९॥

तदतद्वस्तु वागेषा तदेवेत्यनुशासति ।

न सत्या स्यान्मृषावाक्यैः कथं तत्त्वार्थदेशना ॥११०॥

वाक्स्वभावो ऽन्यवागर्थप्रतिषेधनिरङ्कुशः ।

आह च स्वार्थसामान्यं तादृग्वाच्यं खपुष्पवत् ॥१११॥

सामान्यवाग्विशेषे चेन्न शब्दार्था मृषा हि सा ।

अभिप्रेतविशेषाप्तेः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनः ॥११२॥

विधेयमीप्सितार्थाङ्गं प्रतिषेधविरोधि यत् ।

तथैवादेयहेयत्वमिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥११३॥

इतीयमाप्तमिमांसा विहिता हितमिच्छता ।

सम्यङ्मिथ्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये ॥११४॥

जयति जगति क्लेशावेशप्रपंचहिमांशुमान्

विहितविषमैकान्तध्वान्तप्रमाणनयांशुमान् ।

यतिपतिरजो यस्याधृष्टान्मताम्बुनिधेर्लवान्

स्वमतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥११५॥

पाठ-स्रोत: GRETIL (input: Diwakar Acharya) — आधार-संस्करण: गजाधरलाल जैन सं., जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, बनारस, 1914 · CC BY-NC-SA 4.0 · मूल e-text ↗
यह मूल पाठ है — अर्थ/टीका सम्मिलित नहीं। अशुद्धि दिखे तो GitHub पर shastra/aaptamimaansaa.md सुधारें।